

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ: СПЕЦИФІКА ПРОЯВУ, ПРІОРИТЕТИ РЕГІОНАЛЬНОЇ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ

На основі дослідження найгостріших проблем розвитку сім'ї у різних регіонах України визначені пріоритети регіональної сімейної політики.

Ключова слова: сім'я, сімейна політика, шлюбність, розлучуваність, феномен соціального сирітства.

I. Вступ. Стабільний соціально-економічний розвиток України та її регіонів неможливий без гармонійного й збалансованого розвитку населення, у тому числі у шлюбно-сімейній сфері. Всі проблеми демографічного й соціально-економічного розвитку безпосередньо пов'язані з питаннями утворення, існування, розвитку і трансформації сім'ї. На початку ХХІ століття, в умовах соціально-економічної та постіндустріальної трансформації українського суспільства, тенденції розвитку сім'ї в Україні є складними і неоднозначними. «Формування нових принципів соціальної і технологічної організації» [1, с. СХХ] на постіндустріальному етапі розвитку цивілізації й відповідні зміни у властивостях-якостях населення детермінують трансформацію шлюбно-сімейних відносин (як і всієї сукупності соціально-демографічних відносин), зміни у процесах формування й життєдіяльності сім'ї. Ці процеси відбуваються в усіх країнах Європи, однак у перехідному соціумі сучасної України ці трансформації проходять складно і болісно, продукують ряд складних соціально-демографічних проблем. В цих умовах зростає значення сімейної політики як одного із напрямів соціально-демографічної політики, метою якого є підтримка сімейного способу життя, зміцнення сім'ї, в першу чергу сім'ї з дітьми, створення найкращих умов для її утворення, функціонування та розвитку.

II. Постановка завдання. Ефективна сімейна політика неможлива без врахування регіональних відмінностей шлюбно-сімейної ситуації, оскільки загально визнано значний вплив національних, культурних та релігійних особливостей і традицій на шлюбно-сімейні проце-

си і структури населення. Аналіз регіональних особливостей структурних і динамічних характеристик шлюбно-сімейної сфери відтворення населення України дозволив нам виділити три демографічні зони, які досить суттєво відрізняються перебігом шлюбно-сімейних процесів: Західну, Південно-Східну і Центральну. Західна зона об'єднує Закарпатську, Львівську, Волинську, Рівненську, Тернопільську, Івано-Франківську, Чернівецьку області. Населення цих областей відрізняється своєю досить традиційною матримоніальною поведінкою, збереженням класичних сімейних цінностей. Друга демографічна зона – Південно-Східна - об'єднує Автономну Республіку Крим, Запорізьку, Дніпропетровську, Донецьку, Миколаївську, Луганську, Кіровоградську, Харківську і Херсонську області. На цих територіях найбільш інтенсивно відбуваються процеси трансформації у шлюбно-сімейній сфері, що загострює відповідні демографічні проблеми. Третя демографічна зона – Центральна – займає проміжне, «середнє» місце й об'єднує Вінницьку, Житомирську, Київську, Одеську, Полтавську, Сумську, Хмельницьку, Черкаську, Чернігівську області [2, с. 51-57].

Постає необхідність визначення регіональних пріоритетів сімейної політики з урахування специфіки цих демографічних зон, що дасть можливість сконцентрувати матеріальні й організаційні ресурси на найбільш гострих проблемах конкретного регіону. Це можливо здійснити лише на основі аналізу сучасних деформацій у розвитку української сім'ї, визначення найбільш гострих її проблем у кожному регіоні. Отже наше завдання – визначити регіональних пріоритетів сімейної політики на основі аналізу найбільш гострих проблем життєдіяльності сім'ї.

III. Результати. Сім'я є базовою передумовою функціонування соціуму, первинним та основним осередком відтворення населення. Протягом ХХ сторіччя, незважаючи на трагічні періоди в історії українського народу – громадянську війну, голодомор, репресії, Велику Вітчизняну війну, які знищували цілі покоління –

український народ в цілому зберіг сімейний спосіб життя, традиції шлюбності, сімейної кооперації та взаємодопомоги. Дослідження розвитку української сім'ї у перше десятиріччя ХХІ сторіччя дозволяє зробити висновок, що в складних умовах соціально-економічної та постіндустріальної трансформації традиції сімейного способу життя населення, механізми сімейної взаємодії поколінь в країні в цілому збережено, хоча в сучасних умовах ці механізми, трансформуючись, часом змінюють свою форму. Більше того, сім'я є своєрідним амортизатором, що певною мірою забезпечує зняття напруженості у відтворенні населення та забезпечує виживання значних його верств в умовах жорсткого ринкового соціально-економічного середовища.

Разом з тим в сучасній Україні існують гострі соціально-демографічні проблеми, які засвідчують деформацію, "недовиконання" важливих функцій сім'ї, несприятливі умови її існування, порушення тої солідарності поколінь, яка є основою сімейного способу життя, – це велика чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; високий рівень розлучуваності населення; значний відсоток неповних сімей серед сімейних осередків з дітьми. Вищезгадані явища, особливо при їх наростанні, є тими ризиками, які здатні "підірвати" сімейний спосіб життя і тим самим поставити під загрозу фізичне (біологічне) та соціокультурне

відтворення населення. Хоча ці проблеми носять загальноукраїнський характер, їх гострота у різних регіонах країни суттєво відрізняється.

До найбільш гострих соціально-демографічних проблем сучасної України слід віднести поширення соціального сирітства, безпритульність та бездоглядність частини дітей. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на початок 2011 р. дорівнювала 98119 осіб, тобто 1,23% всіх дітей віком до 18 років в країні. Це серйозний прояв соціально-демографічної кризи, свідчення погіршення якості населення. І якщо сьогодні це проблема охорони дитинства, забезпечення гідних умов виховання і утримання для всіх дітей, то завтра – це проблема деформації демографічного, трудового та соціально потенціалу країни, зниження якості певних його сегментів.

Найбільша кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, проживає у Донецькій і Дніпропетровській областях, що значною мірою обумовлено тим, що це найчисельніші області України. Однак за відносним показником, який дозволяє нейтралізувати вплив абсолютної величини дитячих контингентів населення, проблема соціального сирітства дітей є найбільш гострою на півдні та південному сході країни: у Миколаївській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Херсонській, Чернігівській, Донецькій областях (рис. 1).

Рис. 1. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на 100000 дітей віком до 18 років в Україні та її регіонах у 2011 р., осіб (станом на 1 січня).

Джерело: Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2011.

В останній роки поступове покращення соціально-економічної ситуації в країні та увага органів влади до проблем дитинства дали позитивні наслідки: відбулись певні зрушення, які дають надію на поступове покращення ситуації. З 2009 р. відбувається скорочення як абсолютної чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, так і показника їх відносної чисельності: за 2009-2010 роки кількість дітей цієї категорії скоротилась з 103542 осіб до 98119, а у розрахунку на 100000 дітей – з 1265 до 1226 [3, с. 13-14]. Однак слід звернути увагу, що покращення ситуації в країні відбувається за рахунок областей, де показники поширення соціального сирітства вищі за середньо українські. Найбільш суттєві позитивні зрушення відбулись у Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Харківській областях. Разом з тим у західному регіоні країни, особливо у Закарпатській області, де ця проблема не є настільки гострою, ситуація погіршилась. Значно погіршилась ситуація також у Кіровоградській та Херсонській областях (рис. 2).

Сімейним кодексом України передбачено декілька форм утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а саме: передача під опіку у сім'ї, патронат (у тому числі прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу), усиновлення, а також

повне державне утримання у навчально-виховних закладах. Виховання цих дітей у дитячих будинках і інтернатних закладах і досі є досі поширеною формою їх утримання, однак фахівці стверджують, що специфічні умови проживання і виховання у цих закладах негативно впливають на фізичний і психічний розвиток дітей. Сімейні форми утримання дітей-сиріт і соціальних сиріт дозволяють значно зменшити ризики, які продукує соціальне сирітство. Україна, як і інші цивілізовані країни, все більше підтримує сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – усиновлення, опіку, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу. За 2005–2010 рр. кількість дитячих будинків сімейного типу в країні зросла з 149 до 535 (у 3,6 раз), прийомних сімей – з 180 до 3195 (майже у 18 раз).

Однак склалась парадоксальна ситуація: регіони, в яких проблеми розвитку сім'ї стоять найбільш гостро, вищі показники соціального сирітства – це більшість областей півдня і сходу – слабо розвинені сімейні форми утримання дітей, позбавлених батьківського піклування. Станом на 2011 рік кількість дитячих будинків сімейного типу у розрахунку на чисельність дітей цієї категорії найнижча у Луганській, Донецькій, Запорізькій, Одеській, Миколаївській, Чернігівській, Дніпропетровській областях, кількість прийомних сімей – у Автономній Республіці Крим, Київській, Донецькій, Одеській,

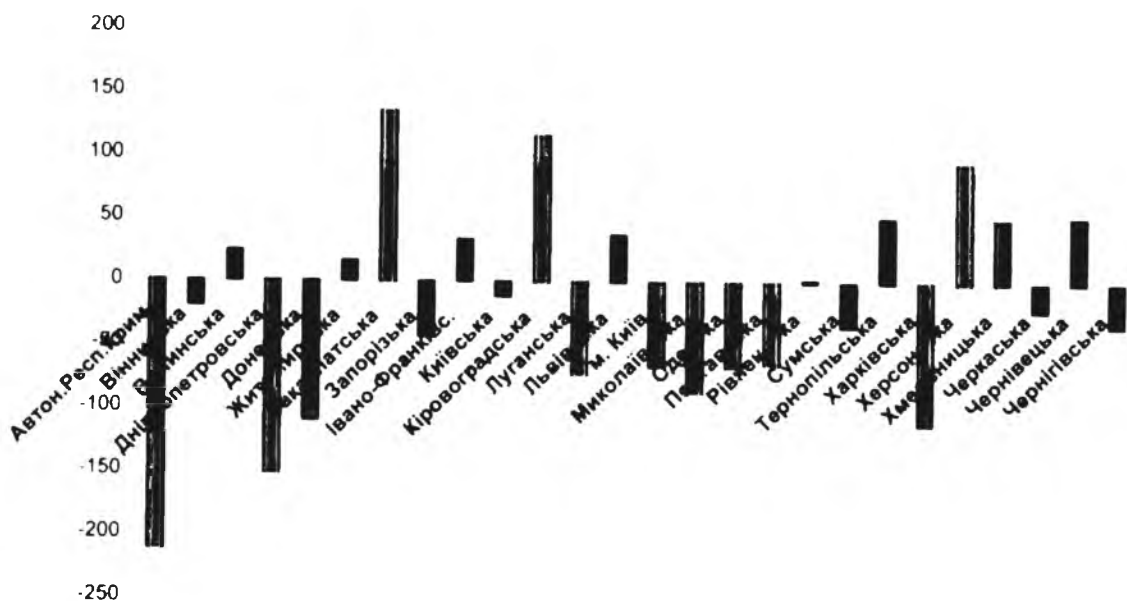

Рис. 2. Зміни у показниках відносної чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в регіонах України за 2009-2010 роки

Джерело. Авторські розрахунки за: Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2011.

Дніпропетровській областях. Частка дітей-сиріт та соціальних сиріт, над якими встановлено опіку та піклування, найнижча у Кіровоградській, Луганській, Харківській, Чернігівській, Сумській та Запорізькій областях.

Разом з тим найкраща ситуація щодо забезпечення дитячими будинками сімейного типу дітей відповідної категорії у Рівненській і Закарпатській областях, прийомними сім'ями – у Харківській і Тернопільській областях, щодо встановлення опіки та піклування – у Івано-Франківській та Рівненській областях.

Головною причиною загострення проблеми соціального сирітства в Україні є формування прошарку соціопатичних сімей в умовах складної перебудови соціальної стратифікації суспільства на принципах посилення економічної і соціальної нерівності, поширення бідності й злиденності, безробіття. Однак слід підкреслити, що такі неоднозначні демографічні явища сьогодні як нестабільність шлюбу, високий рівень розлучуваності населення, поширеність неповних сімей з дітьми в цих умовах посилюють ризик соціального сирітства, безпритульності та бездоглядності частини дітей.

Зростання кількості неповних (одно батьківських) сімей навіть у економічно благополучних розвинених країнах оцінюється негативно, адже природним середовищем виховання дитини є повна сім'я з обома батьками. Ці сім'ї зна-

ходяться у зоні економічного й соціального ризику. В умовах сучасної України ці сім'ї є особливо економічно і соціально вразливими. За даними вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини», проведеного Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України у квітні 2009 р., респонденти з неповних сімей не тільки частіше, ніж представники інших типів сімей, вказували на незадовільний фінансовий стан родини, але і негативно оцінювали стосунки у сім'ї, були незадоволені відносинами між батьками і дітьми, не відчували себе щасливими [4, с. 74-53].

В Україні, за даними вибірових обстежень умов життя домогосподарств, у кожному п'ятому індивідуальному домогосподарстві, де проживають діти до 18 років (у 2011 р. – у 21,7% таких домогосподарств) [5, с. 17], діти не мають одного чи обох батьків; у 95% випадків – це відсутність батька. Кількість дітей, які проживають у неповних сім'ях, особливо без батька, є значною і суттєво впливає на загальні умови життя й розвитку підростаючого покоління. Найбільш поширені сім'ї цього типу у Південно-Східній демографічній зоні, в першу чергу у Автономній Республіці Крим, Запорізькій, Донецькій областях, а також у Житомирській області, де вони становлять 30% і більше всіх сімей з дітьми (рис. 3).

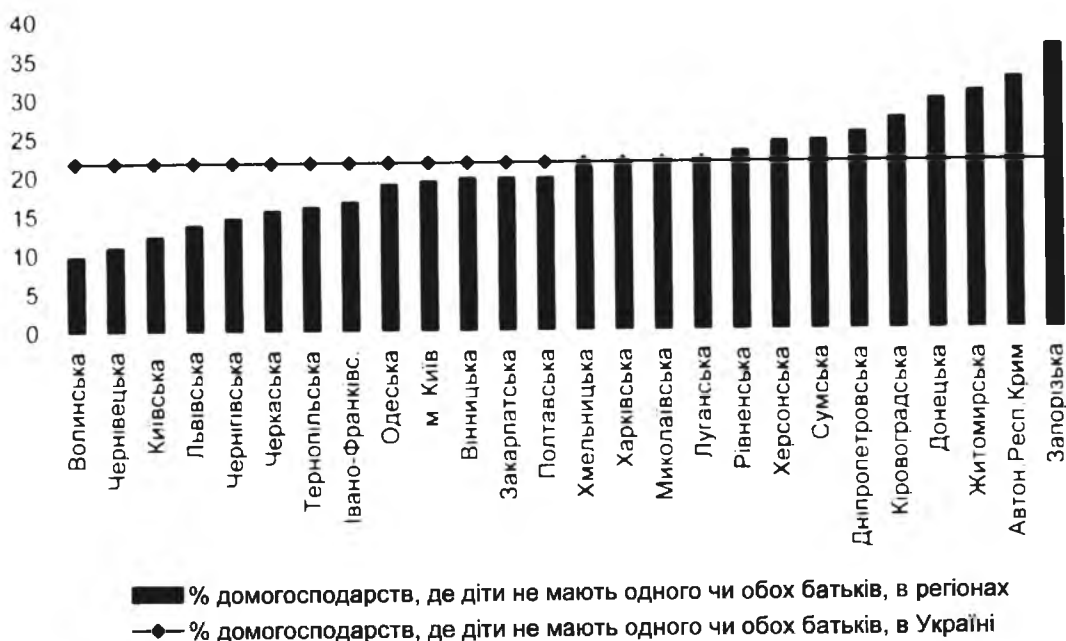

Рис. 3. Питома вага домогосподарств, у складі яких є діти, які не мають одного чи обох батьків, у загальній кількості домогосподарств з дітьми, в регіонах України у 2011 році, %

Джерело: Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2011 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. К.: Держстат України, 2011. – С. 18.

Зростання кількості неповних сімей є наслідком високого рівня розлучуваності, овдовіння, а також поширення позашлюбної народжуваності. Для населення України характерним є високий рівень шлюбності, однак шлюбні відносини є нестабільними, ризик розпаду сім'ї внаслідок розлучення подружньої пари – високим. Після досягнення пікових значень загального коефіцієнта розлучуваності у 1992-1993 роках (4,2-4,3‰), рівень розлучень в країні почав поступово зменшуватись; у 2009 р. було зареєстровано на 35% менше розлучень, ніж у 1992 р., і на 1000 населення припадало 3,2 розлучення. Однак, хоча має місце ця позитивна тенденція, Україна залишається у групі країн Європи з найвищим рівнем розлучуваності населення.

Регіони України значно відрізняються за показниками «міцності шлюбу»: найнижчий рівень розлучуваності у областях Західної демографічної зони, особливо у Закарпатській області, найвищий – у Південно-Східній зоні (особливо у Запорізькій та Дніпропетровській областях) та Черкаській області, де шлюби розпадаються у значно частіше (рис. 4).

У 2008-2009 рр. рівень розлучуваності знизився у всіх областях України. Щодо 2010 і 2011 років, то статистичної інформації щодо ситуації в регіонах ми не маємо через зміни у законодавстві. Закон України „Про державну реєстра-

цію актів цивільного стану” від 1 липня 2010р. № 2398-VI. змінив процедуру реєстрації розлучень, і порядок збору відповідних статистичних даних ще остаточно не розроблено Держстатом України. Однак за попередніми даними, у 2010-2011 роках рівень розлучуваності в Україні дещо підвищився.

Хоча населення західних областей країни значною мірою зберегло традиції міцності шлюбу, проблемою цього регіону є поширення так званих транснаціональних сімей, де члени подружжя живуть і працюють у різних країнах. У таких сім'ях довга відсутність одного з членів сім'ї негативно впливає на подружні стосунки, а діти виховуються фактично лише одним із батьків, а часом і без батьків, які знаходяться на заробітках в інших країнах. Проблеми внутрішньосімейних стосунків, соціалізації дітей в сім'ях цього типу є достатньо гострими і маловивченими.

Поступове вирішення найбільш гострих проблем сучасної української сім'ї можливо лише шляхом комплексної сімейної політики, спрямованої на зміцнення інституту сім'ї на засадах конвергенції найкращих зразків сучасної ідеології сімейного будівництва в шлюбно-сімейні традиції українського народу. Необхідно формування у суспільній свідомості суспільних та особистих цінностей, орієнтованих на міцну, гар-

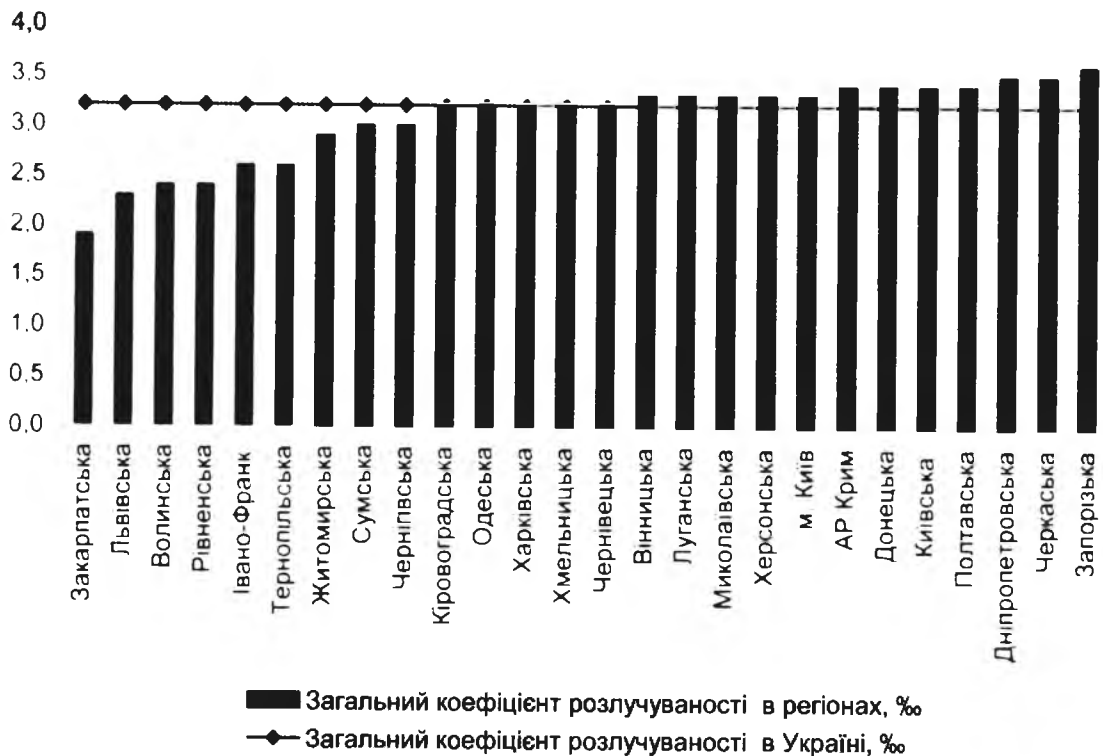

Рис. 4. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1000 населення) в регіонах України у 2009 р., ‰

монійну сім'ю, відповідальне ставлення до всіх членів родини, міцний шлюб, як неодмінний атрибут щастя та успіху в житті кожної людини, підвищення престижу сім'ї, шлюбу та батьківства. З іншої сторони необхідно створення найкращих умов для функціонування та розвитку шлюбу, сім'ї з дітьми, підвищення її стабільності; формування соціально-економічного середовища, „дружнього” до сім'ї з дітьми і до традицій сімейного способу життя.

Визначення специфіки прояву найбільш гострих проблем розвитку української сім'ї в регіонах країни дає можливість запропонувати територіально диференційовані заходи щодо підтримки шлюбу і сім'ї, визначити пріоритети сімейної політики кожного регіону. Ми дійшли висновку, що пріоритетними завданнями сімейної політики у Західному регіоні повинно стати:

- збереження цінних народних традицій міцності шлюбу, поваги до інституту традиційної християнської сім'ї, які ще збереглися у цьому регіоні, але значною мірою втрачені на іншій території України. Негативна тенденція до зростання чисельності дітей-соціальних сиріт свідчить про загрозу втрати цих цінних демографічних особливостей регіону;

- профілактики поширення соціального сирітства дітей шляхом виявлення і підтримки сімей, які опинились у кризовій ситуації, з метою зменшення кількості соціально не спроможних сімей з дітьми, запобігання виходу дитини з родини;

- розробка і впровадження форм соціальної і психологічної підтримки дітей у транснаціональних сім'ях.

У Південно-Східній демографічній зоні, яка характеризується найбільшою гостротою проблем у шлюбно-сімейній сфері, пріоритетними завданнями сімейної політики повинно стати:

- формування суспільних та особистих цінностей, орієнтованих на сім'ю, сімейну солідарність поколінь, міцний шлюб як неодмінний атрибут щастя та успіху в житті людини;

- зміцнення шлюбу, підвищення його стабільності, запобігання руйнації, оскільки саме в цьому регіоні рівень розлучуваності населення є найвищим як в Україні, так і в Європі (за виключенням Росії);

- в умовах нестабільності подружніх відносин важливо захистити інтереси дітей, створи-

ти комфортні умови для їх життєдіяльності й розвитку. Необхідно мінімізувати негативний вплив наслідків руйнування шлюбу на дітей розлучених батьків; підвищити відповідальність обох батьків за виховання й утримання дітей як в умовах стабільного шлюбу, так і у випадку його кризи, розпаду (розлучення), взяття повторного шлюбу;

- здійснення моніторингу неповних (однобатьківських) сімей з дітьми з метою виявлення сімей, які потребують соціального супроводу.

IV. Висновки. Оскільки у Центральній демографічній зоні відбуваються ті самі процеси, що у Південно-Східній, але з меншою інтенсивністю, можна стверджувати, що пріоритети сімейної політики у цих регіонах значною мірою співпадають. Однак у Центральній зоні необхідно зробити більший акцент на створення соціально-економічних передумов для реалізації шлюбних настанов особистості, взяття нею шлюбу у найбільш сприятливий для цього період життя, оскільки рівень шлюбності населення цього регіону найнижчий.

Інтеграція сучасної ідеології сімейного будівництва в існуючі етнокультурні шлюбні традиції кожного регіону повинна стати першочергових завдань сучасної демографічної політики в Україні. Лише розбудова шлюбно-сімейних відносин на засадах цієї інтеграції дасть можливість „гармонізувати” ці відносини і тим самим сприяти прискоренню подолання демографічної кризи.

1. Д. Белл. Грядущее постиндустриальное общество. – М.: АкадемІа, 1999

2. Слюсар Л. І. Регіональні особливості шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування // Населення України-2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. – К.: ІДСД НАН України, Держкомстат України, 2005, с. 51-82.

3. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2011.

4. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009, с.74-93.

5. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2011 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник. – К.: Держстат України, 2011.

Priorities of regional family policy determined based on the study of the most urgent problems of families in different regions of Ukraine.